

Smiljka GABELIĆ

CRKVA NA GREBENU U BLIZINI LESNOVA *Preliminarni rad*

Apstrakt: Razmatraju se pitanja identifikacije, posvete i datovanja ostataka crkvice, danas nepoznate posvete, na strmom grebenu nedaleko od sela i manastira Lesnova, nad ulazom u klisuru Lesnovske reke. Uz opreznost ali i verovatnoću, prepoznata je kao hram Sv. Prokopija na mestu Pešno, zaseoku sela Drevena, koji su svakako između 1340/41. i 1381. godine pripadali vlastelinstvu lesnovskog manastira. Situirana uz rudnik, crkva je verovatno bila katolička a njen zaštitnik, pretpostavljeni sv. Prokopije, zbog mogućeg izjednačavanja imena, češki svetitelj Prokop Sazavski, poštovan kao pokrovitelj rudara. Zaključeno je da je lesnovski ranije nepoznati rudarski kompleks mogao biti saskog porekla.

Ključne reči: manastir Lesново, XIV vek, razrušena crkva, rudnik, Sasi, Jovan Oliver, sv. Prokopije Jerusalimski, sv. Prokopije Sazavski (Češki)

Abstract: The issues of identification and datation of the remains of the small church of unknown dedication, situated on a steep ridge not far from the monastery of Lesново, above the entrance to the gorge of the Lesново river, are discussed. With caution but also probabillity, it is recogized as the church of St. Procopius in Pešno, a hamlet of the village Dreveno, that certainly between 1340/41. and 1381. belonged to the estate of the Lesново monastery. Erected next to the mine, the church was probably Catholic and its patron St. Procopius, due to the possible equalization of names, the Czech saint Procopius of Sázava, respected as the patron saint of miners. It was concluded that this previously unknown minig complex could have been of Saxon origin.

Keywords: monastery of Lesново, 14th century, church in ruins, mine, Saxons, Jovan Oliver, St. Procopius, St. Procopius of Sázava

1. Lokalitet duž grebena na ulasku u klisuru
Lesnovske reke (levo)

Nevelika crkva danas nepoznate posvete, udaljena oko 2 km od srednjovekovnog manastira Arhandela Mihaila u selu Lesnovu, odavno pretvorena u ruševinu, ostavila je o svom identitetu, čini se, tragove u pisanim dokumentima iz XIV veka, ali koji se teško raspoznaju i tumače samo sa relativnom pouzdanošću. Osim pitanja o dedikaciji i datovanju, ta crkva izaziva naročito interesovanje zbog okolnosti da je situirana na teritoriji nekadašnjeg, verovatno istovremenog rudnika, u stručnoj literaturi neustanovljenog i neistraženog. Lokalitet počiva na eruptivnim stenama južnog oboda Lesnovskog kratera nekadašnjeg vulkana, koje stepeničasto padaju duž ivice teže dostupne hridine jugozapadno od Lesnova a na desnoj obali Lesnovske reke, na izlasku iz njene klisure u ravnicu odnosno, posmatrajući iz nizine, na ulazu u ovu klisuru (sl. 1). Greben gornjim delom započinje pod čukom Belo Mesto, ispod puta koji tu oštro zaokreće i vodi za selo Dreveno, oko 2,5 km jugozapadno od Lesnova, a završava se kod Lesnovske reke u nizini Zletovskog polja, na oko 1 - 2 km od Zletova, koje se nalazi oko 3 - 4 km južno od Lesnova¹ (sl. 2).

¹ Selo Lesново sa manastirom počiva u proširenom grotlu Lesnovskog kratera, okruženo vencem kupastih

2. Karta područja Lesnova, Drevena i Zletova (prema: I. Mikulčić), sa označenim položajem crkve (Sv. Prokopija ?)

Crkvicu je, posmatrajući sa suprotne obale reke, uočio S. Simić početkom XX veka. Njeni kameni zidovi do 2 m visine još su tada stajali, bila je bez krovnog pokrivača a posveta se nije znala. Po lokalnoj usmenoj tradiciji, na tom mestu treba da se u davnim vremenima nalazio skit.² Više od pola veka kasnije,

krševitih visova (čuka), koji je na južnoj strani probijen uskim koritom Lesnovske reke. O erupcijama, starosti i geološkom sastavu eruptivnog stenja ugašenog Lesnovskog vulkana - J. Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, I, Београд 1906, 162 – 173. За географију злетовског региона, детаљно - Злетовска област. *Географско-историски осврт*, ур. А. Апостолов et. al., Скопје 1974, посебно: *Основни природно-географски одлики на Злетовска област и насељението и стопанството на Пробиштипска област*, 7 – 133 (Т. Кондев); *Злетовска област - Материјали за географијата и историјата на Злетовска област во праисториско време до населувањето на Словените во Македонија*, 135 – 163 (А. Керамидчиев). Површинским рекогносцирањем овог терена у октобру месецу 2020. године, установили смо да на хриди са црквцом југозападно од Леснова, упркос локалних предања и чињеници постојања других сакралних пећтерних објеката у околини, заправо није у питању некадашња монашка насеобина, како смо раније мислили, (вид. н. 4) већ део рударског комплекса са постројењима чији су трагови, у виду «negativa», остали на стенома. Импазантне гromaде са остацима клесарских интервенција на том гребену sagledali смо овом приликом потпуније и из птичје перспективе, уз помоћ снимка нацнjenjenih дроном, на чему се срдaчно захваљујем др Ордаићету Петрову. О читавом локалитету код Леснова планирамо и обухватнију заједничку публикацију.

² С. Симић, *Лесновски манастир св. оца Гаврила задужбина српскога деспота Јована Оливера*, Београд

3. Ostaci crkve, snimljeno 1962. godine (prema: A. Kераmidчиев)

ostatke ove crkve, грађене од клесаног камена и уз употребу креча, поминје А. Керамидчиев као средњовековни локалитет “Бело Место” код Леснова, на коме запажа и фрагменте средњовековне (словенске) керамике. На ту објављеном снимку неразговорно се разазнају делови темеља цркве од око 1 m висине и околни подзиди, који сада више не постоје (сл. 3).³ Приликом нашег обилазакa овог терена 1981. године, првог од неколико потонјих, рушевине црквике – преостале делове njenih темеља – прекривало је густо ниско растинје а уокло су лежали разбацани каменити тесанци (сл. 4 – 5). То је дозволјавало тек уопштено препознавање njenог обриса као једнобродне грађевине оријентисане исток – запад, изгледа са полукружном апсидом и дужине до 4–5m.⁴ Запazили смо и остатке једног доврaтника, затим прага са отиском кружног лежишта за углавлјивање врата (сл. 6) и приземне хоризонталне делове, чини се, јужног зида (сл. 7). Недавно (2020. године), услед даље devastације, полукруг апсиде и улаз у цркву више нису препознатљиви. Сравнијена са земљом, црквика на уском заравнјеном месту стрмог гребена коме су Лесновци дали провизоран назив Ручник – заједнички, заправо, за сва места на којима се вадило воденичко каменје (ручне воденице

1912, 76 (са произвољном посветом скита св. Симеону Српском, која нема потврде у средњовековним изворима).

³ А. Керамидчиев, *Археолошки наоѓалишта во Пробиштипско*, Стремеж, бр. 6, Прилеп 1962, 45 – 62 (посебно: 59 – 60), сл. 7. Мештани Леснова називају врх овог гребена Бело Место, што је место за копанје и израду воденичког каменја, доскoraшњег важног привредног занимања становника села Леснова и Drevena.

⁴ С. Габелић, *Непознати локалитети у околини лесновског манастира*, ЗЛУМС, 20, Нови Сад 1984, 163 – 175, црт. 1, сл. 6: 170 – 171; eadem., *Манастир Лесново. Историја и сликарство*, Београд 1998, 241–243, црт. а – б, е.

4. Ostaci crkve, pogled prema istoku (snimak: S. Gabelić, 1982)

za mlevenje), što je slučaj i na vrhu čuke iznad ove crkve⁵ – skoro da se pukom opservacijom u naše vreme ni ne bi mogla prepoznati kao sakralni objekat da nema pomenutih zapisa u literaturi iz prethodnog veka, kao i usmenih iskaza meštana koji njeno postojanje potvrđuju (sl. 8).

Arheološka istraživanja i hemijsko-geološke analize lesnovskih stena, bez sumnje, precizno i pouzdano ukazali bi na vreme nastanka, faze i dužinu trajanja života na ovom grebenu (sl. 9 – 10). Ulomci keramike primećeni na čitavoj površini pokazali su da je lokalitet na ovom mestu najverovatnije imao dva hronološka sloja, od kojih stariji pripada razdoblju od IV do VI veka.⁶ Drugi, mlađi sloj pretpostavljamo da je srednjovekovian i da verovatno pada u sredinu i drugu polovinu XIV veka, u prosperitetno doba izgradnje i živopisanja nove crkve obližnjeg manastira Lesnova (1340/41 – 1349) zaslugom i sredstvima oblasnog gospodara Jovana Olivera, velikog vojvode i despota u vreme kralja i cara Stefana Dušana (1331 – 1355). V. Simić i drugi autori već su pretpostavili da je Jovan Oliver upravljao rudnim nalazištima u svojoj oblasti,⁷ sudeći po hijerarhijski visokom polo-

žaju koji je u državi zauzimao, odnosno posredno i veličini i tehnološkom kvalitetu njegove zadužbine u Lesnovu, činjenici izbora te crkve za episkopsko središte, kao i podizanja vlastite kapele u katedralnom hramu Sv. Sofije u Ohridu. Velikog ugleda i moći, logično je naime misliti da je Jovan Oliver raspolagao i rudnim bogatstvom zletovskog područja, u kome se rudarska aktivnost beleži još od rimskog doba. Svakako trgujući i metalima iz okolnih rudnika, zletovski trg je poklonom ktitora Lesnova Jovana Olivera iz 1340/41. godine, koji su potom potvrdili car Dušan 1347. i gospodin Konstantin Dragaš 1381. godine, prilagao lesnovskom manastiru određenu svotu od godišnjih carinskih prihoda (100 perpera za takozvanu »sveću za crkvu«, odnosno za pomen ktitora).⁸ U decenijama oko i nakon sredine XIV veka, u zamahu velikih društveno – političkih promena i uzdizanja statusa srpske države i crkve na stepen carstva i patrijaršije a igumanije Lesnova na nivo episkopije, najverovatnije da je i oblast Lesnova u privrednom smislu doživljavala novi polet. Lesnovska klisura ispunjena

⁵ Za naziv Ručnik up. S. Gabelić, *Непознати локалитети*, 171; *Злетовска област*, 304 (A. Апостолов).

⁶ S. Gabelić, *Непознати локалитети*, 171 (nalaze keramike prokomentarisao je i datovao arheolog A. Jovanović); ova materija je nešto detaljnije predložena u referatu – S. Gabelić, *A Settlement near Lesnovo*, Доцносредновековни градови во централните делови од Балканскиот полуостров. Генеза, развита, структура, Прилеп 2019.

⁷ V. Simić, *Istoriski razvoj našeg rudarstva*, Beograd 1951, 294; Г. Томовић, *Повеља манастира Леснова*,

Историјски часопис XXIV, Београд 1977, 83 – 102: 96; Н. Овчаров, *История и археология на Вардарска Македонија през XIV в.*, София 1996, 64; С. Габелић, *Манастир Лесново*, 29; И. Микулчић, *Средновековни градови и тврдини во Македонија*, кн. 5, Скопје 1996, 270, 356, са распрострањеном претпоставком да је деспот Oliver kovaо i vlastiti srebrni novac (str. 63; такође – М. Ј. Динић, *Из српске историје средњег века, За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, Београд 2003, 111), што се међутим у новијој науси оповргава (В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001, 141 – 142, 263 – 264, са литературом).

⁸ Г. Томовић, *op. cit.*, 94, прилог 1; за повеље цара Душана i господина Konstantina vid. наше n. 16 – 18.

5. Fragment dovratnika

6. Deo praga (?)

rudarskim postrojenjima za dobijanje i preradu rude delom dubljenim u gromadama, uključujući naš greben sa njegovom crkvicom, mogla je predstavljati jedan od tadašnjih novih ili pak obnovljenih poduhvata. Takođe po nekim indicijama izgleda moguće i da su rudni objekti na ovom mestu, oko klisure, nastavili proizvodnju i kasnije, kada se Lesnovo nalazilo pod vlašću Konstantina Dragaša, odnosno i po dolasku Turaka u severnu Makedoniju u poslednjoj četvrtini XIV veka. Kako se saznaje iz jednog poznijeg turskog pisanog izvora, nove vlasti su Konstantinu Dragašu, kao vazalu, ostavile pravo da i dalje upravlja kratovskim rudnicima – ne mnogo udaljenim od Lesnova – a koji su zauzeti, po svedočenju nekoliko turskih izvora, 1390. godine.⁹ Po V. Simiću, usled teških uslova rada i primoravanja čitavog stanovništva na

7. Ostaci crkve, pogled sa istoka (1982)

rad u rudnicima, podrazumevajući i žene kao i decu, u stvari i neljudskog ophodnja prema siromašnima, ime Konstantina Dragaša je ostalo zapamćeno u narodnoj poeziji s negativnim prizvukom.¹⁰

Ukoliko je naziv ove lesnovske ili, pak, obližnje rudarske naseobine poneo preneseno geomorfološko značenje, možda ne treba isključiti našu ranije iznetu hipotezu da se pod “selom Greben» – selom jedin-stvenog naziva – koje je ovaj velmoža priložio 1381. godine, kao novi poklon, barem parcijalo krije naš greben (lokalitet Peštino), kao deo većeg kompleksa rudnika i staništa na padinama čuka sa obe strane klisure Lesnovske reke.¹¹

⁹ X. Матанов, *Княжевството на Драгаши. Към историята на Североизточна Македония в предосманската епоха*, София 1997, 139 – 140; Ы. Ивановъ, *Съверна Македония*, София 1906, 237, 239; V. Simić, *Istoriski razvoj našeg rudarstva*, 294.

¹⁰ V. Simić, *Istoriski razvoj našeg rudarstva*, 51 (“Kra-ljević Marko i beg Kostadin” – Vuk II, 59).

¹¹ Vid. našu n. 4. О ubicaciji naselja i obimu lesnovskog vlastelinstva up. – Г. Томовић, *Повеља манастира Леснова*, 93, i М. Живоиновић, *Влестелинство манастира Хиланадара у средњем веку*, Манастир Хиландар, прир. Г. Суботић, Београд 1998, 71 – 90: 81; ead., *Драгаши и Света Гора*, ЗРВИ, 43, Београд 2006, 41 – 57: 50 – 52 (pitanje ubicacije Grebena

8. Pogled na greben sa zapada:

1 – Belo Mesto, 2 – Ručnik, sa crkvom, 3 – položaj pećina u podnožju

Na osnovu okolnosti da se radi o rudarskom kompleksu sa dosta osnova može se pretpostaviti da je crkva o kojoj je u ovom radu reč verovatno bila katolička, što je bio čest slučaj u rudarskim centrima Srbije pretežno sa kraja XIII i prve polovine XIV veka a takođe, kako ćemo nešto kasnije videti, i na bazi njene pretpostavljene posvete. U rudarskim središtima Srbije živeo je i radio veliki broj zapadnjaka, u prvom redu Sasa, doseljenih nemačkih rudara, organizatora rudarske proizvodnje i stručnih nadzornika, i Dubrovčana, najčešće preduzimača, trgovaca i zakupaca. Poznati su katolički hramovi “Svete Marije” (Brskovo, Novo Brdo, Rudnik, Trepča, Prizren, Pri-

ština, Crnča), Sv. Nikole (Novo Brdo, Janjevo), Sv. Trifuna (Brskovo, Trgovište?), Sv. Petra (Trepča), Sv. Vlaha (Rudnik) i Sv. Stefana (Rudnik).¹² Važan rudarski grad Kratovo, desetak kilometara severno od Lesnova, takođe je imao katoličku crkvu, na žalost nepoznate posvete, koja je još postojala sredinom XVII veka.¹³ U nekim selima zletovske oblasti, u kojoj se na puno mesta kopala ruda, postoje ostaci starih crkava kojima se ne zna posveta a u narodu se nazivaju „latinskim“.¹⁴ Najzad, na lokalitetu Crkvine (“Nebeske stolice”) na Kopaoniku, zabeleženo je sećanje na posvetu stare, porušene crkve sv. Prokopiju kao pokrovitelju rudara.¹⁵ To je i svojevrsni aspekt dedikacije koji se, naizgled usamljen, čini posebno indikativnim.

ostavljaju otvorenim); Т. Томоски, *Морозвиждска епископија*, Мекедонија низ векове. Градови. Тврдини. Комуникации, Скопје 1999, 169 – 194: 185 («selo Greben» izjednačava sa selom Grdovci kod Morozdvizda / Kočana, premda je to ravničarski kraj); О. Иванова, *Исчезнатите месни имиња во областа по сливот на Брегалница*, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, V, ур. В. Мошин, Л. Славева, Прилеп 1988, 227 – 315: 264 – 265 (prema redosledu navođenja u Konstantinovoј повелји, Greben ubifikuje između sela Blizansko i selišta Bunaš koji su, izgleda, na međusobno suprotnim stranama, severno i južno od Lesnova i Zletova). Za повелју Konstantina Dragaša i za toponim Pešno, vid. naš dalji tekst.

¹² С. М. Ћирковић, *Работници, војници, духовници (Католичке парохije у средњовековној Србији)*, Београд 1997, 240 – 258: 243 – 252; К. Јиречек, Ј. Радонић, *Историја Срба II*, Београд 1978, 92 – 94; М. Ј. Динић, *Из српске историје*, 455 - 668: 456 - 463

¹³ V. Simić, *Istoriski razvoj našeg rudarstva*, 295.

¹⁴ *Злетовска област* (А. Апостолов), 100, 102, 105 (Neokazi, Petrišino i Strmoš).

¹⁵ Г. Тошић, Д. Рашковић, *Ранохришћански споменици на источним падинама Копаноника*, ЗРВИ, 44/1, 2007, 27 – 45, 34.

9. Zaravan grebena, ostaci crkve i rudarskog objekta na steni (snimak: O. Petrov, 2020)

U vlasništvu manastira Lesnova prema pisanim izvorima iz XIV veka pominje se jedan hram Sv. Prokopija, no neprecizno naznačene lokacije. Po popisu poseda u Oliverovom ktitorskom natpisu na nadvratniku lesnovske crkve iz 1340/41 godine, hram s ovom dedikacijom po logici sadržaja teksta treba da se nalazio na mestu Pešno (Peštni), zaseoku sela Drevena,¹⁶ međutim u poveljama koje su kasnije izdali car Dušan (1346/1347 godine)¹⁷ i gospodin Konstantin Dragaš (1381. godine),¹⁸ lesnovskom manastiru od-

nosno Hilandaru, zaseok Pešno navodi se izdvojeno, dok za Sv. Prokopija stoji da je «u Drenovu dolu» (ili «dole u Drenovu»), sa namestijem i svom baštinom te crkve.¹⁹ Valja uočiti da je zaselak Pešno relativno udaljen od Drevena, kao i da 1340/41 i 1347. godine Dreveno ima crkvu posvećenu Sv. Jeliseju, koja je, međutim, iz nekog razloga izostavljena u Konstantinovoj darovnici izdatoj 1381. godine.²⁰

¹⁶ Za Oliverov ktitorski natpis sa zapadnog portala lesnovske crkve i dosadašnje ubikacije navedenog toponima - Ђ. Иванов, *Български старини из Македония*, София (1931) 1970, 157 – 158 (Pešno, mesto sa „razvaljenom crkvicom“ na četvrt časa južno od Lesnova, što po oznaci strane sveta, naznačenoj veličini i navedenoj razdaljini od Lesnova više odgovara postojećoj Bogorodičinoj isposnici na mestu Kolarsko); Г. Томовић, *Повеља манастира Леснова*, 91 – 95, сл. 1; С. Габелић, *Манастир Лесново*, 27 – 28, сл. 98, црт. 1 (kalk natpisa).

¹⁷ Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 676 – 681: 678; С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању Злетовске епископије*, Споменица А. Веселиновића, Стари српски архив, 13, Београд 2014, 181 – 206: 185 (83, 86).

¹⁸ За povelju Konstantina Dragaša (15. август 1381) – С. Новаковић, *Законски споменици српских држава*, 453 – 455: 454; Х. Матанов, *Княжевството на Драгаши*, 199, 219 – 221 (posebno se razmatraju demografske promene); diplomatsku i istorijsku – pravnu analizu povelje donosi, naglašavajući određene nepravilnosti – Ж. Вујошевић, *Повеља Константина Драгаша Хиландару о манастиру Леснову*, *Realia byzantino-bal-*

canica. Studia in honorem LX annorum professoris Christi Matanov, София 2014, 453 – 475: 457, 466; М. Ивановић, „Заборањени“ ктитори у средњовековној Србији, Иницијал. Часопис за средњовековне студије, 6, 2018, 47 – 72: 63 – 65 (takođe upozorava na oprez kod interpretacije određenih podataka iznetih u ovoj povelji).

¹⁹ За problematičan Drenov do (dol) posebno vid. – Р. Грујић, *Епархијска властелинства у средњовековној Србији*, Богословље VII –2, Београд 1932, 93 – 142: 133 (као село Drenak locira ga jugozapadno od Lesnova); М. А. Пурковић, *Попис села у средњовековној Србији*, Годишњак скопског Филозофског факултета, IV, 2, Скопље 1940, 53 – 160: 90 (tumači ga као село Drenak severno od Lesnova); Г. Томовић, *Повеља манастира Леснова*, 92 – 93, прилог 1 (priklanja se uz oprez identifikaciji J. Ivanova); С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 185 /83–84, 104/, 191, 192 (Drenov do preveden je као „dole u Drenovi“ i као «Drenov dol»).

²⁰ Danas село Dreveno има нову цркву посвећену Sv. Jovanu Krstitelju – *Злетовска област*, 640 (К. Балабанов), са звоником у чији су stub узидане spolije sa obližnjeg kasnoantičkog lokaliteta „Pešnik“ - С. Габелић, *Непознати локалитети*, 168 (označeno као „Pešno“ umesto „Pešnik“). Potpunosti radi, može se dodati da se na samom kraju XIX veka beleži razrušeni „skit » Sv. Pro-

10. Isto, ostaci crkve i poravnatog platoa ispred gromade (snimak: O. Petrov, 2020)

Problem ubikacije Prokopijeve crkve na lesnovsko – drevenском grebenu, čija bi lokacija, dakle, verovatno odgovarala drevenском zaseoku Pešno (Peštni) što se spušta niz ovaj greben prema pećinama blizu reke,²¹ možda je premostiv ukoliko se do sada neidentifikovani Drenov do sa hramom Sv. Prokopija, praćen kako smo videli posedom i zaštićen baštinskim (privatnim) pravom,²² postavi na naš lokalitet, koji je u geografskom smislu «do» ako se posmatra sa veće nadmorske visine, naime iz Lesnova, i ukoliko se njegov naziv protumači kao pogrešno zabeleženo ime Lesnovu najbližeg sela, koje glasi Dreveno a ne Dre-

kopija u „Popisu znamenitih mesta u okolini Lesnova,“ navedenom uz Izveštaj za školsku 1898/9 godinu učitelja A. Hiljadnikova, što su verovatno ostaci naše crkvice iako je tu označeno da se skit nalazi severno od lesnovskog manastira, v. *Злетовска област*, 224, н. 29 (А. Апостолов).

²¹ O geografskom položaju Drevena i današnjeg toponima Pešni ili Peštni, up. *Злетовска област*, 29 – 30, 64 – 65 (Т. Кондев); Т. Томоски, *Морозвиждска епископија*, 182 (означава га као Peška, Pešnica „над Злетово, на патот кон Лесново“ ili, пак, као Pešni „под патот кај с. Древено“; О. Иванова, *Исчезнатите месни имиња*, 292 – 293, 294 – 295 (vodi га под одредницом „Pešnik“ i као mikrotoponim „Peštni“ u sinoru sela Drevena, ne vezujući га за храм Sv. Prokopija, који smešta uopšteno на терен Probištipa i као село Prokopija/Prokorje registrovano у Kočanskoj nahiji u XVI veku).

²² Ур. Р. Михаљчић, *Правни положај баштинских цркава*, Ресава (Горња и Доња) у историји, науци, књижевности и уметности, ур. М. Панџић, Деспотовац 2004, 57 – 69.

novo. Друга, такође могућа претпоставка убикације храма Sv. Prokopija i zaseoka Pešno (Peštni), која се чини мање вероватном, односила би се на локалитет Pešnik јужно од Drevena, у подножју истог drevenско – lesnovског grebena а поред пута од Zletova према Drevenu, где постоје значајни остаци једне касноантичке базиле VI века, са каменим fragmentima архитектонског декора и крстоницом.²³ Међутим, чини се да нема довољно података који би сведочили да се култна функција ове цркве произлазила до касног средњовековног периода, односно до средине XIV века.

Подизање храма који је стајао под заштитом св. Prokopija као покровитеља rudara у средишту lesnovског rudarsког revira изгледало би логично, при чему овде вероватно није реч о чуеном хришћанском великомученику овог имена, Prokopiju из Palestine,²⁴ већ о светителју истог имена из X – XI века, Prokopiju (Prokopu) из Sazave у чешкој покрајини Bohemiji

²³ За локалитет Pešnik, в. – С. Габелић, *Непознати локалитети*, 166 – 168, crt. 2 – 3; eadem., *Манастир Лесново*, 243, сл. f; С. Филипова, *Архитектонска декоративна скулптура во Македонија 5-6 и 11-12 век*, Скопје – Мелбурн 1997, 30, 65, Т. XII/2; В. Лилчић, *Македонскиот камен за боговите. Античка камена архитектонска пластика во Република Македонија*, II, Скопје 2002, 594 – 599; id., *Македонија во доцна антика (Археологија)*, Македонија. Миленијумски културно – историски факти, 2, ред. П. Кузман, Е. Димитрова, Ј. Донов, Скопје 2013, 963 – 1032: 1019.

²⁴ Ур. *Житија светих за јули*, Београд 1975, 145 – 161/8. VII (св. Прокопије). За сразмерно мали број цркава Sv. Prokopija у средњовековној Србији – С. Габелић,

11. Gornji deo grebena, lokacija crkve (snimak: O. Petrov, 2020)

(danas na zapadu Češke Republike)²⁵. Taj svetitelj je naime slavljen kao zaštitnik težaka, zemljoradnika i, upravo, rudara.²⁶ S velikom verovatnoćom to bi upućivalo na boravak i aktivnost Sasa, rudara nemačkog porekla u lesnovskoj oblasti, moguće kao osnivača ove rudarske kolonije. Kao i širom Balkana, prisustvo Sasa ostavilo je jasne tragove u toponomastici čitavog kratovsko – zletovskog regiona. Saskog su porekla imena sela Štalkovica (južno od Kratova), Šlegovo (istočno od Zletova) i Sasa (u Osogoviji), kao i brojne reči vezane za rudarsku delatnost u govoru mesnog stanovništva, na primer utman, furnik i šljaka.²⁷ Pojedina mesta nazvana su po obradi i preradi rude ili po samom prisustvu rudara (Tursko i Šopsko Rudari, Jamište, Topilo, Rudarski Čukar, Ru-

darski Grobišta)²⁸ a Štona, lokalni naziv Lesnovske reke,²⁹ na nemačkom jeziku označava horizontalni hodnik u rudnicima, potkopinu, inače zabeležen i u drugim rudarskim područjima.³⁰

Sasi (u latinskim izvorima Teotonici), kao što je poznato, u srednjovekovnu Srbiju došli su iz Ugarske oko sredine XIII veka, moguće kao kolonisti po pozivu kralja Uroša I ili, pak, uklanjajući se od mongolske najezde. Naseljavali su se po pravilu u zabačenijim oblastima, znatno unapređujući tehniku rudarstva, kroz procese pronalaženja, kopanja i obrade rude. Ostavili su snažan uticaj i na organizaciju gradskih naselobina, posebno na sudstvo i rudarsko pravo, zatim i stručnu terminologiju, toponomatiku i zanatsku proizvodnju.³¹ Izdvojene po pravima i obavezama od okolnog stanovništva, njihove zajednice odlikovale su se

O ikonoграфији св. Прокопија, ЗРВИ, XLIII, 2005, 527 – 559: 531 – 532; up. i n. 15.

²⁵ *Житија св. Прокопија за месец април*, Београд 1973, 21 (1 април, преподобни «Прокопије Чех»); у католичком календару слави се 4. јула, вид. нашу н. 38

²⁶ Поштовање св. Прокопа узима се за манастир Брвнов и пећину на реци Сазави што је, како се претпоставља, старо култно место рудара те области, а у којој се у XI веку овај светитељ настанио – L. Schmidt, *Die Völkserzählung. Märchen. Sage. Legende. Schwank (Der hl. Prokopius als Bergbaupatron Böhemens)*, Berlin 1963, 240 – 253: 240 – 242; up. такође нашу н. 38.

²⁷ М. Динић, *Из српске историје*, 458; за преглед рударства ове области, у којој се превашодно производило олово, сребро, бакар и жељезо – V. Simić, *Istoriski razvoj našeg rudarstva*, 293 – 300; *Злетовска област*, 33 – 40 (Т. Кондев), 149 – 150 (А. Керамидчиев).

²⁸ *Злетовска област*, 205 – 206 (А. Керамидчиев).

²⁹ Up. С. Симић, *Лесновски манастир*, 5, 73.

³⁰ V. Simić, *Istoriski razvoj našeg rudarstva*, 25; М. Ј. Динић, *Из српске историје*, 458 (Štovna на Rudniku и Кораонiku, Štovno на Кораонiku); С. Ћирковић, Д. Ковачевић – Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад 2002, 31 (Štona код Такова). За топониме изведене из рударских термина који се срећу у злетовској области, најпотпуније – Т. Томоски, *Морозвиждска епископија*, 182 – 183: 183 (потес Штона код Вакова); *Злетовска област*, 199 – 200, 206 (А. Керамидчиев).

³¹ V. Simić, *Istoriski razvoj našeg rudarstva*, 16 – 19; М. Ј. Динић, *Из српске историје*, 459 – 489; С. Ћирковић, Д. Ковачевић – Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 21 – 31; К. Јиречек, Ј. Радонић, *Историја Срба II*, 90 – 92; о доласку Sasa такође up. – Н. Радојчић, *Закон о рудницима*

izrazitom autonomijom, koja je obuhvatala celokupnu populaciju rudarskog naselja, kao i verskom tolerancijom. U većim rudarskim kolonijama imali su skupštinu ili gradsko veće (curia Teotonicorum) sačinjeno od dvanaestorice purgara (građana) na čelu sa knezom i vojvodom i, u odnosu na Srbe i došljake iz Primorja, poseban sud sačinjen od jednakog broja predstavnika obe strane.³² Iz sredine XIV veka potiče važan dokument kojim su u srpskoj državi u odnosu na Sase postavljene dve zakonske regulative. Član 123 Dušanovog Zakonika propisivao je zabranu Sasima da, kao do tada, slobodno seku i krče šume, osim koliko je to neophodno za potrebe rudarskog trga (posečeno da oстане пусто „da raste gora”) i obavezivao na rešavanje njihovih imovinskih odnosa sa vlastelom, pred sudom, ukoliko je zemlja bespravno zauzeta.³³ Od rudarstva, koje je donosilo znatne prihode vlasnicima i zakupcima, srednjovekovni manastiri primali su pozamašne iznose u vidu poklona. I lesnovski manastir, već smo videli, sabirao je godišnji novčani prilog od zletovske tržnice. Iz istog razdoblja potiče i podatak da je car Dušan svojoj glavnoj zadužbini, Sv. Arhanđelima kod Prizrena, darovao jednu topionicu gvožđa.³⁴ U određenim područjima i vremenima rudarska delatnost je važila za unosan posao čak i kod običnog stanovništva, «rupnika». Smatra se da su se Sasi približno krajem XIV veka asimilovali sa Slovenima i da je od tada, a potom i u turskom razdoblju, prvobitno etnički naziv «Sas» (Sasin) označavao prevashodno zanimanje, odnosno rudara uopšte.³⁵

Vrativši se našoj crkvisi i njenom pretpostavljenom zaštitniku, sv. Prokopiju (sl. 11), izgleda nam da se po pukom značenju glagola prokopavati/kopati, u slovenskoj sredini ime ovog svetitelja moglo povezivati sa mestima kopanja ruda i rudarskim poslom, odnosno jamom, prokopom.³⁶ Imena dvojice svetitelja, Prokopija i Prokopa, mogla su se, naime, po smislu i zvuku izgovora stapati, a prikladnost poštovanja u

kraju oko Lesnova još i pojačavati na bazi niza sličnih pojedinosti u biografijama sv. Prokopa Sazavskog i lokalnog sv. oca Gavрила Lesnovskog, približno inače savremenika. Čudotvorci i pustinjaci, obojica su, pored ostalog, zaslužni za osnivanje manastira u svojim matičnim oblastima, kao i isposničkih staništa. Sv. Prokopije Sazavski (+ 1053), benediktinski opat i asketa, u današnjoj pravoslavnoj crkvi slavi se 1. aprila (spomen 16. septembra) kao prepodobni Prokopije Čeh. Kanonizovan je 1204 godine.³⁷ Prema njegovom žitiју, češki svetitelj se nakon perioda provedenog u braku, potom i zamonašenja, povukao u pećinu u blizini reke Sazave nedaleko od Praga, gde je sagradio hram posvećen Bogorodici i sv. Jovanu Krstitelju, oformivši kasnije i monaški skit. Osim duhovnog života primerenog isposništvu, karakteristično je da se rado prihvatao manuelnog rada, pročuvši se po krčenju okolnih šuma, koje je pretvarao u obradivo zemljište, i epizodi u kojoj je upregao đavola u plug. U narodu je otuda, već smo pomenuli, posebno slavljen kao patron zemljoradnika i rudara.³⁸ Ukoliko se kult dvojice svetitelja istog imena idejno poistovećivao, ne čini se nemogućom pretpostavka da je zaštitnik malog hrama na hridini u blizini Lesnova, koji je po svoj prilici pominjan u izvorima sredinom XIV veka kao crkva Sv. Prokopija u drevenskom zaseoku Pešno, bio – ako se tako može reći – „sv. Prokop/Prokopije,“ po naročitoj protektivnoj ulozi jednako blizak kako došljacima, zapadnjacima, koji su verovatno oformili i vodili poslovanje ovog rudarskog kompleksa, tako i lokalnim slovenskim zaposlenicima, samim rudarima.

* * *

Kako po iznetim razmatranjima izgleda, lesnovsko – drevenski greben, kao i padine klisure Lesnovske reke, na karti rudarstva centralnog Balkana mogu da predstavljaju novo arheometalurško nalazište saskog porekla. Mogućno je da smo na tragu ranije

деспота Стефана Лазаревића, Београд 1962, 25; Д. Мркобрад, *Археометалуршка истраживања на Паурији*, Гласник Српског археолошког друштва, 10, Београд 1995, 79 – 88: 86 – 88.

³² М. Ј. Динић, *op. cit.*, 470 – 476; *Лексикон српског средњег века*, прир. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999, 629 – 634: 630 (С. Ћирковић, *Рудари, Рударство*), са осталом литературом.

³³ В. Симић, *Историјски развој нашег рударства*, 45; С. Ћирковић, Д. Ковачевић – Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 30 – 31; *Душанов законик*, прир. Ђ. Бубало, Београд 2010, 194 – 195 (123).

³⁴ О односу манастира, световних власти и рударства – В. Симић, *Историјски развој нашег рударства*, 46 – 48: 46.

³⁵ М. Ј. Динић, *Из српске историје*, 479 – 482.

³⁶ Ур. Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Београд 1970, 260.

³⁷ *Житија свтх за месец април* (Ј. Поповић), Београд 1973, 21 (Прокопије Чех, 1. IV); *Житија свтх за месец септембар*, Београд 1976, 319 (спомен, 16. IX); за св. Gavрила Lesnovskog, в. – *Житија свтх за месец јануар*, Београд 1972, 489 – 492 (15/I); Ђ. Иванов, *Български старини из Македонија*, 394 – 400.

³⁸ L. Schmidt, *Die Volkserzählung*, 240, passim (donosi hronološki pregled ispoljavanja poštovanja prema sv. Prokopu – „svetitelju pećina i kanjona“ – od najstarijih vremena do XIX veka; *Bibliotheca Sanctorum*, dir. F. Caraffa, ed. Pontificia Universita Lateranense, Roma 1961 ff, vol. X, 1167 – 1173 (J. Kadlec, M. Ch, Celletti); *Lexikon der christlichen Ikonographie* 8, Freiburg 1968, 228 – 229 (E. Poche, *Prokopius von Böhmen/von Sázava*); L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, t. III, Paris 1959, 1124 (Procope de Bohême, 4 juillet).

nepoznatog, povećeg srednjovekovnog rudarsko – metalurškog kompleksa u južnim delovima srednjovekovne Srbije (danas Severne Makedonije), sa ostacima (katoličke?) crkve. Preliminarni rezultati istraživanja, bazirani na podacima iz istorijskih izvora i površinskim opservacijama terena, uputili su nas na pretpostavku da je reč o kompleksu iz sredine i druge polovine XIV veka, koji je po rudnoj proizvodnji i metalurgiji mogao da predstavlja i jedan od važnijih

činilaca u tadašnjoj privredi zemlje. Međutim, celovit obim lokaliteta, funkcije preostalih – u kamenu utisnutih – postrojenja, korita i jama, zatim pokretni nalazi, kvalitet i opseg produktivnosti, vreme osnivanja, eventualne hronološke faze postojanja i dužina trajanja aktivnosti „lesnovskog rudnika“, ponovo naglasimo, potpunije i pouzdanije će se odrediti tek pošto se obave arheološka i određena geološko – hemijska istraživanja.

Smiljka GABELIĆ

CHURCH ON THE RIDGE NEAR LESNOVO.

Preliminary research

Summary

The paper discusses the issues of identification, the time of origin and dedication of a very damaged small church of unknown dedication, situated on a rocky ridge southwest of the monastery of the Archangel Michael at Lesnovo, which is an area that certainly between 1340/41 and 1381 belonged to the estate of this monastery (figs. 1–2, 8–11). This severely damaged church of a single nave plan, was built of hewed stones, some of which lie in its vicinity (notes 2–4, figs. 3–7).

According to the inscription of the founder Jovan Oliver on the lintel of the west portal of the Lesnovo church (from 1340/41), this could be the church of St. Procopius on the site of Peštno, a hamlet of a nearby village of Dreveno (n. 16). This location seems probable, although according to the charters that were later issued by Stefan Dušan (1347) and Konstantin Dragaš (1381), the church of St. Procopius finds in Drenovo dol (n. 17–19), unidentified and, it seems, a wrongly recorded toponym. Since the church is located inside a mine, whose traces are carved into the rocks, previously unknown and unexplored, it could easily have been Catholic (n. 12–14). Judging by its possible dedication to St. Procopius it could be taken that it stood under the protection of St. Pro-

copius of the Czech, a saint from Sazava near Prague (n. 25, 26, 38) who was venerated as the patron saint of miners (St. Prokop Sázavský, + 1053), and whose cult was perhaps associated with his namesake St. Procopius of Palestine, a famous great martyr from the early Christian era. The meaning of the names of these two saints in Slavic languages refers to the same verb – to mine or to dig.

Based on the above, it was assumed that this small church and mining complex on the Lesnovo cliff, can represent the remains of the Saxon mining settlement („Teotonici“ came to Balkan in the middle of the 13th century) and was perhaps formed or renewed around the middle of the 14th century, during the greatest economic rise of the Serbian state and the immediate rule of Jovan Oliver (+ after 1354 and before 1381), a prominent landowner and founder of the church of the Archangel Michael at Lesnovo monastery, a probable owner of this mine (n. 7–8).

Future archaeological research should with more certainty determine the scope, precise chronology and duration of the Lesnovo mining settlement and possible extension of its activities at the time of Konstantin Dragaš (+ 1395), the next regional ruler of this area (n. 9–11), and perhaps even later.

ЦРКВА НА ГРЕБЕНОТ ВО БЛИЗИНАТА НА ЛЕСНОВО

Прелиминарен труд

Резиме

Во трудот се разгледуваат прашањата на идентификацијата, времето на настанокот и дедикацијата на многу оштетената црквичка со непозната посвета, ситуирана на кршовитиот гребен југозападно од манастирот Архистратигот Михаил во Лесново (сл. 1-2, 8-11), на подрачјето кое секако помеѓу 1340/41. и 1381. година припаѓало на властелинството на овој манастир. Оваа разрушена црква, со еднобродна основа, била сидана од камен тесаник, од кои некој лежат во нејзината близина (нап. 2-4. сл. 3-7).

Според натписот на ктиторот Јован Оливер на надвратникот на порталот од лесновската црква (1340/41), тоа би можело да биде храмот Св. Прокопија на местото Пештно, Лесновски заселок на блиското село Древен, истотака имот на лесновскиот манастир (п. 16, 20 – 21). Оваа убикација изгледа веројатна, иако спрема повелбите кои подоцна ги издале царот Душан (1347) и господинот Константин Драгаш (1381), храмот Св. Прокопиј се наоѓал во Дреновскиот дол (п. 17 – 19), неидентификуван во списите, се чини, со погрешно забележани топоними. Како што црквичката се наоѓала во внатрешноста на рудникот чии трагови се видливи по стените, порано непознат и неистражен, таа лесно можела да биде католичка (п.

12 – 14). Судејќи по претпоставената дедикација, Св. Прокопиј Чех, светител од Сазова крај Прага (п. 25, 26, 38), кој е почитуван како покровител на рударите (*sv. Prokop Sázavsky*, + 1053), овде е можеби култно поврзан со имењакот св. Прокопиј Јерусалимски (Палестински), познат ранохристијански великомаченик. Значењето на името на овие двајца светители во словенските јазици се однесува на истиот глагол - копање, прекопување.

На основа на изнесеното се доаѓа до претпоставка дека овој мал храм и рударскиот комплекс на лесновската карпа, може да претставуваат остатоци од саксиските рударски населби, настанати или обновени околу средината на XIV век, во време на најголемиот привреден полет на српската држава и непосредната власт на Јован Оливер (+ после 1354 – пред 1381), истакнатиот властелин и ктитор - обновител на новата црква на манастирот Лесново и тогашниот веројатен власник на рудникот (п. 7 – 8). Идните археолошки истражувања би требало посигурно да го утврдат обимот, хронологијата на настанокот на лесновската рударска населба и евентуалниот продолжеток на активностите на овој рудник во времето на Константин Драгаш (+ 1395), следниот обласен властодржец на оваа област (п. 9 – 11), а можда и подоцна.

Bibliografija

Вујошевић Ж., *Повеља Константина Драгаша Хиландару о манастиру Леснову*, *Realia byzantino-balkanica. Studia in honorem LX annorum professoris Christi Matanov*, Софија 2014, 453 – 475.

Габелић С., *Манастир Лесново. Историја и сликарство*, Београд 1998.

Габелић С., *Непознати локалитети у околини лесновског манастира*, ЗЛУМС, 20, Нови Сад 1984, 163 – 175.

Габелић С., *О иконографији св. Прокопија*, ЗРВИ, XLIII, Beograd 2006, 527 – 559.

Грујић О., *Епархијска властелинства у средњевековној Србији*, Богословље, VII –2, Београд 1932, 93 – 142.

Динић М. Ј., *Из српске историје средњега века*, Београд 2003.

Душанов законик, прир. Ђ. Бубало, Београд 2010.

Живојиновић М., *Властелинство манастира Хиландара у средњем веку*, Манастир Хиландар, прир. Г. Суботић, Београд 1998, 71 – 90.

Живојиновић М., *Драгаша и Света Гора*, ЗРВИ, 43, Београд 2006, 41 – 57.

Житија светих за месец јануар, Ј. Поповић, Београд (1972); *април* (1973); *јули* (1975); *септембар* (1976).

Злетовска област. Географско-историски осврт, ур. А. Апостолов et. al., Скопје 1974.

ЗЛУМС – Зборник Матице српске за ликовне уметности, Нови Сад.

ЗРВИ – Зборник радова Византолошког института, Београд.

Иванишевић В., *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001.

Иванова О., *Исчезнатите месни имиња во областа по сливот на Брегалница*, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, V, ур. В. Мошин, Л. Славева, Прилеп 1988, 227 – 315.

Ивановић М., „Заборављени“ ктитори у средњовековној Србији, Иницијал. Часопис за средњовековне студије, 6, 2018, 47 – 72.

Иванов Ђ., *Български старини из Македония*, София (1931) 1970.

Иванов Ђ., *Съверна Македония*, София 1906.

Јиречек К., Радонић Ј., *Историја Срба II*, 2. изд., Београд 1978.

Керамидчиев А., *Археолошки наоѓалишта во Пробиштипско*, Стремеж, бр. 6, Прилеп 1962, 45 – 62.

Кулишић Ш., Петровић П. Ж., Пантелић Н., *Српски митолошки речник*, Београд 1970.

Лексикон српског средњег века, прир. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999.

Лилчић В., *Македонија во доцна антика (Археологија)*, Македонија. Миленијумски културно – историски факти, 2, ред. П. Кузман, Е. Димитрова, Ј. Донев, Скопје 2013, 963 – 1032.

Лилчић В., *Македонскиот камен за боговите. Античка архитектонска камена пластика во Република Македонија*, II, Скопје 2002.

Матанов Х., *Княжевството на Драгаши. Към историята на Североизточна Македония в предосманската епоха*, София 1997.

Микулчић И., *Средновековни градови и тврдини во Македонија*, кн. 5, Скопје 1996.

Михаљчић Р., *Правни положај баштинских цркава*, Ресава (Горња и Доња) у историји, науци, књижевности и уметности, ур. М. Пантић, Деспотовец 2004, 57 – 69.

Мишић С., *Хрисовуља цара Стефана Душана о оснивању Злетовске епископије*, Споменица А. Веселиновића, Стари српски архив, 13, Београд 2014, 181 – 206.

Мркобрад Д., *Археометалуришка истраживања на Паурији*, Гласник Српског археолошког друштва, 10, Београд 1995, 79 – 88.

Новаковић Ст., *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912.

Овчаров Н., *История и археология на Вардарска Македония през XIV в.*, София 1996.

Пурковић М. А., *Попис села у средњовековној Србији*, Годишњак скопског Филозофског факултета, IV, 2, Скопје 1940, 53 – 160.

Радојчић Н., *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962.

Симић С., *Лесновски манастир св. оца Гаврила задужбина српскога деспота Јована Оливера*, Београд 1912.

Томовић Г., *Повеља манастира Леснова*, Историјски часопис, XXIV, Београд 1977, 83 – 102.

Томоски Т., *Морозвиждска епископија*, Мекедонија низ векове. Градови. Тврдини. Комуникации, Скопје 1999.

Тошић Г., Рашковић Д., *Ранохришћански споменици на источним падинама Копаника*, ЗРВИ, 44/1, 2007, 27 – 45.

Ћирковић С. М., *Работници, војници, духовници*, Београд 1997.

Ћирковић С., Ковачевић – Којић Д., Ћук Р., *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад 2002.

Филипова С., *Архитектонска декоративна скулптура во Македонија 5-6 и II-12 век*, Скопје – Мелбурн 1997.

Цвијић Ј., *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, I, Београд 1906.

*

Bibliotheca Sanctorum, dir. Caraffa F., ed. Pontificia Universita Lateranese, vol. X, Roma 1961.

Lexikon der christlichen Ikonographie 8, Freiburg 1968.

Schmidt L., *Die Volkserzählung. Märchen. Sage. Legende. Schwank (Der hl. Prokopius als Bergbaupatron Böhemens)*, Berlin 1963.

Simić V., *Istoriski razvoj našeg rudarstva*, Beograd 1951.

Réau L., *Iconographie de l'art chrétien*, t. III, Paris 1959.